

Het Evangelie als Joods document

De stem van rabbijn Leo Baeck, 1873-1956

Onderstaande is de schriftelijke versie van de presentatie die ik gaf op zaterdag 6 april in de Scheveningse Bethelkerk in het kader van de studieochtend van de werkgroep Kerk & Israël van de Ring 's-Gravenhage. Het gaat om het boekje van Leo Baeck uit 1938, dat ik alleen in de Nederlandse vertaling van Pieter Oussoren heb en in de Engelse van Walter Kaufmann (zie literatuur).

Joop Zuur

Inleiding

Wat betekent Kerk & Israël, en dat christenen uit de joodse traditie willen leren? Wat gaat we dan doen? En wat leren we dan precies? Leren we wat we nog niet wisten, of gaan we beter, dieper en breder verstaan wat we al wisten? We leren in het joodse leerhuis. We doen dat zonder vooroordelen en zonder verborgen agenda. We laten het gewoon op ons af komen.

1. Het evangelie als midrasj

Kern van wat ons bezig houdt is de these van Baeck dat het evangelie geheel binnen de boezem van de joodse traditie is ontstaan. Hij gebruikt hiervoor het woord midrasj, maar geeft er wel een ruimere betekenis aan dan dat een bijbelvers wordt uitgelegd met het oog op de levenspraktijk. Voor Baeck is de hele bijbelse en joodse traditie commentaar op de hele bijbel. Overlevering en interpretatie begint al in Tenakh zelf. In zijn studie over de Farizeeën haalt hij Josephus aan¹ die stelt dat de Farizeeën op basis van de overlevering de mensen veel voorschriften onderwezen die zo niet staan in de wet van Mozes. De Sadduceeën hielden zich daar niet aan omdat ze vonden dat de overlevering van de vaderen niet boven de geschreven voorschriften mochten worden gesteld. Ze worden vaak als conservatief afgeschilderd, en terecht: ze geloven niet in opstanding, dus ons ten dode gedoemde bestaan is alles wat we hebben en zijn. Farizeeën houden vast aan onverzettelijke hoop en nemen de profeten en de Geschriften serieus, en leggen verbanden tussen die teksten. In dat klimaat van leven en denken groeit Leo Baeck op, en krijgt hij al jong onderwijs aan het joodse theologische seminarie in Breslau en Berlijn.

Baeck beschouwt de midrasj als een nauwgezet onderwijs in de wet der vaderen en wijst op Hand. 22, 3, waar het woord nauwgezet de vertaling is van het Griekse woord 'ακριβεία'. Het is volgens hem verwant aan het Hebreeuwse woord Midrasj, Lamad en Talmud. Dat verwijdt het woord midrasj: het gaat niet alleen om de verklaring van een tekst, het gaat om de 'wet der vaderen' die het geheel van de bijbel en de traditie omvat. Dat is wat Baeck uiteindelijk met het evangelie doet: hij zet het neer binnen de gehele omvang van bijbel en traditie.

Voor joden is er een onbreekbare samenhang tussen de bijbel en het nabijbelse jodendom. Christenen – zo heeft Miskotte betoogd – moeten die twee onderscheiden, omdat de christelijke traditie ook in samenhang staat met Tenakh, alleen volgens een andere route dan bij de joden, omdat Jezus Christus een beslissende rol speelt. Er is dus niet één, er zijn twee tradities die volgen op Tenakh, het Oude Testament.²

2. Levensloop

¹ Voor de tekst die Baeck aanhaalt verwijst hij naar het geschrift van Flavius Josephus over de Joodse oorlogen, II, 18.7

² Significant hiervoor: J.T. Bakker en D.C. Mulder (red.), *Eén bron, twee stromen*. Overwegingen over het eigene van het christelijk geloof ten overstaan van het jodendom, Delft 1994. Vgl. Erhard Blum, Christian Macholz und Ekkehard W. Stegemann, *Die Hebräische Bibel und ihre zwiefache Nachgeschichte*. Festschrift für Rolf Rendtorff zum 65. Geburtstag, Neukirchen 1990

Al we op deze manier de these van Baeck in hoofdlijnen voor ogen hebben, kijken we nu eerst naar zijn levensloop. Hij werd geboren in 1873 in Lissa, een stad in het noorden van Duitsland (nu Pools). Hij ging naar het gymnasium Comenius en deed daar kennis van de klassieken op. Daarna studeerde hij aan het joodse seminarie in Berlijn. Daarna studeerde hij filosofie aan de universiteit van Berlijn, onder leiding van o.a. Wilhelm Dilthey (1833-1911). In 1895 promoveert hij op een studie over Spinoza. Hij bekwaamt zich daarna verder in de joodse traditie en wordt in 1897 rabbijn in Oppeln. Van 1907-1912 is hij rabbijn in Düsseldorf, van 1912-1942 in Berlijn.

Baeck was een man die zocht naar verbinding. Hij was diep overtuigd van de geldigheid van de joodse traditie, maar verdiepte zich ook in de bronnen van het christendom, omdat hij vooral diepe verwantschap zocht en vond. Hij was bijzonder thuis in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van kerk en theologie. Later is daar de Islam ook bij gekomen.

Zijn oorlogsjaren moeten voor hem bijzonder moeilijk geweest zijn. In 1933 werd hij 'Reichsvertreter der Deutschen Juden'. Hij moest bemiddelen tussen de rijksoverheid en de joden. Hij heeft in 1939 nog kunnen zorgen dat een groot aantal joodse kinderen naar Engeland konden ontsnappen. Hij kreeg het aanbod om ook zelf in Engeland te blijven, maar koos voor het blijven onderhouden van de banden met de joden in Duitsland.³ Hij kwam terecht in het kamp Theresienstadt. Daar werd hij het hoofd van de Raad der oudsten (Judenrat) die bemiddelde tussen de Duitse leiding en de joden. Veel deportaties heeft hij kunnen vertragen, maar veel kon hij niet uitrichten ten gunste van de joden. Hanna Arendt heeft zich in haar boek over Eichmann kritisch uitgelaten over Baeck,⁴ maar mij lijkt de mening van Hans Schraevesande juist, namelijk dat we vooral moeten kijken naar wat zijn gedrag in het kamp heeft opgeleverd.⁵

In Theresienstadt heeft Baeck de rol van geleerde en pastor gespeeld. Pastor was hij voor joden en christenen.⁶ Dat heeft hem wel kritiek van de kant van joden bezorgd. Hij gaf lezingen over filosofie, vooral Plato en Kant. Voor jongeren gaf hij bijbelcursussen.

Hij overleefde – anders dan twee zussen – doordat men hem verwarde met Rabbi Beck van Moravië. Na de oorlog vertrok hij naar Engeland. Daar heeft hij verder gewerkt aan het zelfbewustzijn van het jodendom in relatie met christendom en islam.

3. Het evangelie als oorkonde van joodse geloofsgeschiedenis

Baeck had zich al eerder bezig gehouden met de verhouding tot christenen. In 1938 publiceert hij het boekje: het evangelie als oorkonde van joodse geloofsgeschiedenis.

Zo ziet hij het evangelie: die hoort oorspronkelijk thuis binnen het jodendom. Toen christenen zich meer en meer meester gingen maken van het evangelie kwamen er allerlei aanslibbels. Bijvoorbeeld dat de verwoesting van Jeruzalem een straf van God over het ongeloof van de joden was, dat Jezus meer en meer als Messias en Zoon van God, mensenzoon werd gezien, dat zijn latere aanslibbels onder invloed van gedachten die vooral door de invloed van Paulus de ronde deden. Jezus werd steeds meer als bovenaardse figuur getekend en zelfs als goddelijk beschouwd.⁷

Baeck vindt dan ook dat het evangelie van die aanslibbels gezuiverd moeten worden, tot we een oorspronkelijk joods document overhouden.

³ Iets dergelijks heeft ook Bonhoeffer ondervonden en evenzo beslist.

⁴ Hanna Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report of the Banality of Evil*. Introduction by Amos Elon, 2006

⁵ Hans Schraevesande in *Het evangelie is joods*, 14

⁶ Hier is een verband te vermoeden met wat Niels den Hertog schrijft: 'Herhaaldelijk heeft de bezetter getracht christen-Joden alsnog te deporteren, maar steeds stuitte de instanties op verzet van de kerk. Uit het gegeven dat ten slotte in september 1944 deze groep is afgevoerd naar Theresienstadt zonder dat dit tevoren aan de kerken is gemeld werd ...' C.C. den Hertog, *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans*, Utrecht 2018, 85.

⁷ Over de mening van Baeck over Paulus en zijn sacramentsleer is veel interessants te zeggen. Ik ga er hier aan voorbij omdat relevantie van Baecks opvatting over Paulus niet bijster groot is, en niet meer aan de orde. Zijn zoeken naar gemeenschappelijke verworteling des te meer.

Waarom heeft Baeck dat boek geschreven? Deed hij het voor joden, om hen er van te doordringen dat joden en christenen dezelfde oorsprong hebben? Of deed hij het met dat doel vooral voor christenen? Met Schraivesande meen ik dat we op die vraag nooit een bevredigend antwoord krijgen. Baeck heeft zijn boek geschreven, hij heeft er niet bij vermeld met wel oogmerk. Dat zijn boek meer wederzijds begrip tussen joden en christenen wilde bewerkstelligen, staat op de achtergrond van de tot standkoming van het boek, maar welk motief de voorrang heeft gehad weten we niet. Ik houd het er voor dat Baeck dit boek heeft geschreven vanuit zijn ervaring met bijbelse teksten en hun overlevering: dat gaat boven de tekst en de motieven van de schrijver zelf uit.

3.1. Overlevering

Het jodendom is voor alles overlevering. Dat is binnen de bijbel al zo en gaat na de ballingschap gewoon door, vooral onder leiding van Ezra.⁸ Overlevering is ook in de christelijke traditie van levensbelang, zoals we kunnen leren van Paulus. Baeck verwijst hiervoor expliciet naar 1 Kor. 11, 23 (over het avondmaal) en 1 Kor. 15, 2 (over de opstanding). In dit proces vindt aanvulling en eliminering plaats, vooral ingegeven door het bezig zijn met de laatste vragen van het leven.

3.2. De verwoesting van Jeruzalem, 70, criteria voor 'lagen in het evangelie'

De verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 was niet alleen voor christenen, ook voor de joden zelf was dat een schok van apokalyptische afmeting. 'Er leek zich een doorbraak van gene zijde te hebben voltrokken, en daarin klonk een schrikwekkende roepstem, een vraag die om een antwoord vroeg.' Christenen zagen er een oordeel van God in. Maar als het evangelie hier woorden aan geeft, halen ze toch de Schrift aan. Bijvoorbeeld als Jezus zegt, Mattheüs 23, 38: 'uw huis wordt aan u overgelaten' is daarin een echo te horen van Jer. 22, 5: 'uw huis wordt tot een puinhoop'. Baeck haalt de kerkgeschiedenis van Eusebius aan (III, 52vv) die zegt dat de gemeente voor de belegering van Jeruzalem is gevlucht naar Pella in het overjordaanse. Deze stelling is trouwens zeer omstreden. Duidelijk is voor Baeck dat de verwoesting van Jeruzalem voor christenen een beslissend moment is geweest om zich af te wenden van het joodse geloof. Baeck wil in het evangelie uitgaan van de woorden en daden van Jezus zoals die in de geschiedenis als geschiedenis hebben plaats gevonden. Er zitten verschillende lagen in het evangelie en het gaat er nu om die lagen te onderscheiden en zo terug te gaan tot het oorspronkelijke joodse evangelie.

3.3. De vier evangeliën

Baeck geeft een korte typering van de vier evangeliën.

Markus is de oudste. Hij richt zich op de heidenvolken om hun geloof te bouwen. Voor Markus is het joodse volk verstokt. Jezus wordt getekend als verhoogd tot het bovenaardse: Hij is niet alleen de Messias, maar ook de bemiddelaar van een nieuw verbond, dat door zijn bloed is opgericht (10, 45; 14, 24). Bij Markus gaat het niet om wat Jezus gezegd en gedaan heeft, maar vooral om wat over Hem komt, vooral zijn sterven en opstaan.

Ook Lukas spreekt vooral tot de heidenen. Het getal 70 is hiervoor het meest sprekend (Luk. 10) als het getal van de volken. Lukas gaat nog verder door Jezus te tekenen in bovenaardse sferen, al bij zijn geboorte. Mattheüs is nog het meest joods. Hij spreekt van de oude en de nieuwe wet. Maar de katholieke opdracht van de kerk is ook al duidelijk: hij spreekt over de ecclesia, de nieuwe gemeenschap rond Jezus, 16, 18; 18, 17. Mattheüs wil het oude en het nieuwe samen presenteren.

⁸ Karakteristiek is in zijn studie over de Farizeeën de aanhaling van Ezra 7, 10: Ezra had zijn hart er op gezet om de Tora van JHWH te onderzoeken (lid'roesj, waar de stam darasj in zit, waarvan het woord midrasj is afgeleid) om die te doen en om in Israël de verordeningen en bepalingen te onderwijzen (lameed, van de stam l-m-d, waar het woord talmoed van is afgeleid).

Ten aanzien van Johannes is het de vraag of er nog enige relatie is met Jezus zelf. Baeck beschouwt het als een catechetisch geschrift, met een wonderbaarlijke ethische mystiek, over de logos die vlees en bloed wordt. We zitten volgens Baeck helemaal in de Griekse sfeer, bijvoorbeeld waar Thomas Jezus noemt 'mijn Heer en mijn God.'

3.4. Baeck en de wetenschap van het Nieuwe Testament

De wetenschap van het Nieuwe Testament zal Baeck niet volgen in zijn reconstructie van de 4 evangeliën. Er zit iets willekeurig in de presentatie van Baeck. Wat we wel van hem kunnen meenemen is de poging om de evangelisten te verbinden met de traditie van Israël, niet slechts voor wat betreft het Oude Testament, ook voor wat betreft de latere joodse traditie. Dat laatste gebeurt nog altijd op grote schaal. Onbegrijpelijk is in dat licht dat prof. Geurt⁹ Henk van Kooten (Groningen, Cambridge) zich afkeert van de joodse achtergrond en wortel van het Nieuwe Testament en opnieuw zoekt naar Griekse wortels van het Nieuwe Testament.¹⁰ Dat is geen onzin, maar wel eenzijdig. Er is nog veel onderzoek te doen naar verbindingen tussen het Nieuwe Testament en zijn verbindingen: zijn wortels in Israël en relaties met de Griekse wereld.

4. Het bredere kader van de overlevering van de evangeliën

Uitgangspunt voor de traditie is voor Baeck de bijbelse tekst. Daar staat alles in. Ook wat er niet letterlijk in staat, staat er toch. Neem het gebed van Manasse in 2 Kron. 33. Wat heeft hij precies gezegd? Dat staat niet letterlijk in die tekst, maar dat kunnen we wel bedenken op grond van wat we elders in de Schrift hebben gelezen. Dus hebben we het gebed van Manasse. In Jer. 29 schrijft Jeremia een troostbrief aan de ballingen in 1Babel en belooft hij dat ze weer terug zullen komen. Maar Jeremia zal dan toch ook gewaarschuwd hebben tegen afgoderij? Dat staat er niet met zoveel woorden, maar we kunnen ons toch niet voorstellen dat hij dat niet gedaan heeft. Baroek ben Neria was de rechterhand van Jeremia. Hij zal toch met de profeet meegedaan hebben met het troosten van zijn volk? En hij zal toch ook gewaarschuwd hebben? Daarom zijn er geschriften ontstaan die lege plekken opvullen in de bijbeltekst.¹¹ Bijvoorbeeld ook bij Ezra. We kunnen ons toch niet voorstellen dat Ezra niet geweten zal hebben van nieuw onheil dat over Israël zou komen, en van bevrijding daarna? Zo zijn er nieuwe boeken Ezra ontstaan. Zo komen we aan die boeken die de gereformeerde traditie 'apokrief' noemt en de Rooms-Katholieke traditie 'deuterokanoniek'. Zo zijn ook de apokalyptische boeken ontstaan, die perspectief bieden op de eindtijd. De vorm en inhoud van de bijbel stond vast, nieuwe tijden gaven de noodzaak van nieuwe voorstellingen. Maar zo krijgen we ook een beeld van het verloop van de tijd, vanaf de schepping tot aan de voleinding. In het wisselvallige van het mensenleven wil de joodse traditie het vaste en zekere aangeven, met iedere keer zicht op de toekomst.¹² 'De bijbel, inclusief de overlevering die van haar uitging en tot haar terugkeerde, bepaalde en bestuurdde de zin en de

⁹ Deze voornaam is verengelst als George.

¹⁰ In zijn inaugurele rede te Cambridge (november. 2018) lijkt hij betoogd te hebben dat het Johannesevangelie vooral vanuit Plato moet worden verstaan; ik heb nog geen kennis kunnen nemen van de tekst die hij uitgesproken heeft (nog niet gepubliceerd). Maar er zal m.i. nog veel onderzoek moeten worden gedaan hoe de relatie is tussen de Joodse bronnen van het Johannesevangelie en haar verworteling in Tenakh en de joodse traditie.

¹¹ *Het evangelie is Joods*, 36vv.

¹² We zouden hier de invloed van Baeck's Berlijnse Doctorvater kunnen herkennen: volgens Dilthey leven mensen in een bepaalde historische context. Die is aan veranderingen onderhevig. Waar het om gaat bij Dilthey is dat we in het wisselvallige van de geschiedenis het blijvende leren zien. Dat is niet alleen dat de huidige fase van de geschiedenis uitvloeisel van een vroegere, ook is de huidige fase open naar de toekomst. Dilthey wilde de geschiedenis in zijn levendigheid verstaan. Maar wel in een omvattend perspectief.

boodschap van alles wat geschiedde, de weg van alles wat over God, mens en wereld werd uitgesproken.¹³

Dat alles gebeurt volgens Baeck volgens een bepaalde logica. De dingen worden niet uit elkaar getrokken (analytisch), ook niet in elkaar geschoven (synthetisch), maar gewoon naast elkaar gezet (associatief).

Personen en gebeurtenissen herinneren aan vroegere.¹⁴ Iets of iemand lijkt op iemand die we kennen uit de Schrift. Lijken op werd tot gelijk zijn aan, en valt er dan mee samen, zoals bijvoorbeeld in Mattheüs 3,3: Johannes de Doper lijkt op de stem die roept in de woestijn uit Jes. 40 en dan is hij het ook. In die zin kan het evangelie als joods worden gezien: het past binnen het kader waarin de overlevering binnen het jodendom geschiedt.

Ergens wijst hij er op dat we Jezus niet tegenover de Farizeeën moeten zien als Hij in de Bergrede zegt: u hebt gehoord dat tot de ouden gezegd is... maar Ik zeg u (Matth. 5, 21vv.). Volgens Baeck is Jezus hier geheel binnen de rabbijnse overlevering. Zo deden de rabbijnen dat ook als ze een herkenbare zaak of persoon wilden relateren aan de bijbeltekst, juist als ze daarin wat verder gingen dan de tekst zelf.

5. Baeck als apologeet van het jodendom

Ten slotte plaatsen we de visie van Baeck in het kader van zijn visie op de relatie waarin het jodendom staat tot de volken in wier midden ze heeft geleefd. Zijn hoofdwerk verscheen in 1905: *Das Wesen des Judentums*. Vijftien jaar later (1921) verschijnt een zeer vermeerderde druk. Het is uit dit boek dat ik enige dingen naar voren haal.

5.1. Achtergrond: Harnack

Eerst even iets over de achtergrond. De verschijning van Baecks hoofdwerk gebeurde ongeveer vijf jaar nadat Adolf von Harnack, de toonaangevende liberale theoloog van die tijd, zijn hoofdwerk het licht deed zien: *Das Wesen des Christentums*. Harnack is een geleerde van groot formaat die je niet zomaar kunt / durft tegen spreken. Zo wel de jonge Rabbi van Oppeln. Harnack had de opkomst van het jonge christendom voorgesteld als een licht dat helder straalt, waar tegen het duistere jodendom zich schril afsteekt.¹⁵ Daar tegenover stelt Baeck dat Harnack de joodse wortels van het christendom veronachtzaamt. Hij verweet Harnack onwetenschappelijkheid vanwege zijn vooroordeel. Als voorbeeld noemt hij dat Jezus zijn beroep als leraar die beroepsmatig uitvoerde. Baeck wijst er fijntjes op dat geen enkele rabbi dit 'vak' beroepsmatig uitoefende.¹⁶ Tegen de achtergrond van Harnacks boek schreef Baeck dus vijf jaar later '*Das Wesen des Judentums*'.¹⁷

¹³ *Het evangelie is Joods*, 45

¹⁴ Zelf denk ik aan de wijze waarop de christelijke theologie het concept 'typologie' heeft gehanteerd, cf. Leonhard Goppelt, *Typos*. Die typologische Deutung des Alten Testament im Neuen. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1981 (1939). Als ik het goed zie, is het joodse van Leo Baeck in zijn concept dat de Schrift altijd in en als actualiteit wordt gehoord (in overeenstemming met de rabbijnse manier van omgaan met de Schrift), terwijl Goppelt laat zien dat de christelijke traditie de historische afstand verdisconteert. Juist hier zou in het verschil ook de overeenstemming kunnen worden gezien.

¹⁵ Zie bij voorbeeld A. von Harnack, *Das Wesen des Christentums*, Sechzehn Vorlesungen vor Studierenden aller Fakultäten im Wintersemester 1899/1900 an der Universität Berlin gehalten, Leipzig 1920⁴ (1900), 45: „Den fragenden konnte Jesus antworten: „Ihr habt das Gesetz, haltet es; ihr wisst selbst am besten, was ihr zu thun habt, die Hauptsumme des Gesetzes ist, wie ihr selbst sagt, die Gottes- und Nächstenliebe.“ Dennoch kann man das Evangelium Jesu in einem ihm eigenthümlichen Kreise ethischer Gedanken zum Ausdruck bringen. ... Jesus löste mit scharfem Schlitze die Verbindung der Ethik mit dem äusseren Kultus und technisch-religiösen Übungen.“

¹⁶ L. Baeck, 'Harnacks Vorlesungen über das Wesen des Christentums', *Monatschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 45 (1901), 97-120

¹⁷ Leo Baeck, *Das Wesen des Judentums* Wiesbaden o.J.⁶.

5.2. *Geheim en gebod*

Baeck is zeer terughoudend om het jodendom te verstaan als strijd om het bestaan. Spreken de volken over een geheim, joden spreken over het gebod (ook in het lijden).

5.3. *Overlevering*

De overlevering binnen Israël gebeurt door persoonlijkheden.¹⁸ Er is in de overlevering beweeglijkheid vanwege nieuwe tijden en situaties. In de traditie werken rustende elementen als drijvende krachten. Joden blijven zichzelf altijd gelijk al zijn ze vanwege de drijvende krachten in hun overlevering in elke tijd als tijdgenoten herkenbaar: ze hebben het vermogen om te assimileren.

5.4. *Ethisch monotheïsme*

Het jodendom heeft zich ontwikkeld tot een ethisch monotheïsme. God wil iets met mensen, namelijk de realisering van het goede. In de Tora treedt God de wereld tegemoet om die om te vormen.¹⁹ Israël verwerkelijkt het goede door volgens de geboden te leven. Het gebod bindt de strijd aan tegen het besef van het tragische, want het gebod roept de toekomst uit. Geloof wordt in dat verband vooral als verantwoordelijkheid begrepen. (91) Tegenover de mythologie staat de geschiedenis. Het zijn de profeten die duidelijk maken wie God tegenover mensen is en mensen tegenover God. God is de heilige, de éne, de unieke. (101). Dat leidt in mensen die hun verantwoordelijkheid kennen door het goede te verwerkelijken tot zedelijke eenheid. God is de verhevene, die eerbied vraagt. Maar als zodanig is Hij ook nabij (109/110). Hij troost ook, want Hij erbarmt zich. Baeck noemt hier – met verwijzing naar Exod. 34, 6 – de ‘dertien eigenschappen van God’. (120)

5.5. *God en mens*

De mens is er alleen door God. In het lijden mag hij zich toevertrouwen aan God (125), leven in overgave. Geloof is geen dogma. Het gaat in het jodendom niet om het vaststellen van een stand van zaken. Integendeel, jodendom is in geloof als vertrouwen en gehoorzaamheid overgave aan God. Geloof is in het jodendom dat de mens zich bewust is dat hij door God geschapen is. Dat betekent dat de mens het eigen leven mag bevestigen en omarmen. Het leven heeft zin en waarde. De mens is geheel op God gericht, door Hem niet alleen geschapen, maar ook steeds op Hem betrokken. De eerbied voor God is de liefde, en dat is een geschonken liefde (139). Het gebod van God kan daardoor een ‘categorische imperatief’ zijn (141), gefundeerd in de éne God.

5.6. *Het rijk van God*

Uiteindelijk gaat het om het Rijk van God, niet als een Jenseits dat als een deus ex machina op ons toekomt, maar als wat mensen zelf realiseren door het goede te realiseren. De vrije mens dient God ter wille van zijn rijk. Gods rijk maakt de wil van God tot die van mensen. Het is vrije gehoorzaamheid (137). Dat brengt ook de toorn van God over ongehoorzaamheid met zich mee. Elk onrecht is een

¹⁸ Deze these van Baeck wordt bevestigd door het onderzoek van M. Boertien, ‘Een levende haag om de Tora. Een nieuwe interpretatie van Abot I 1b: ‘.. de onder de ‘sejag’ niet de rabbijnse overleveringen, maar de tradenten zelf te verstaan.’ in: M. Boertien ed al. (red.), *Verkenningen in een stroomgebied*. Proeven van oudtestamenteel onderzoek ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Dr. M.A. Beek van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1974, 5

¹⁹ *Wesen*, 88

schreeuw naar God toe. Daarom gebeurt Gods gebod in het lijden en berusten we niet in het tragische. Maar daarin wordt aan mensen de openbaring geschonken.

Uiteindelijk leidt het rijk van God tot vrede. Vrede is het woord dat Israël inhoud gegeven heeft. Alle drijven en dringen van de wereld maakt mensen rusteloos en moe. In de eenheid met God vindt de mens vrede, heil, en zegen.

De sjabbat is gegeven om rust midden in vermoeidheid te geven. De sjabbat is er, om de mens in de nabijheid van God te laten komen. De mens heeft uren en dagen nodig voor die rust. Het gebed is bij uitstek het middel om ons van de wereld af te scheiden en één te worden in de stilte, met God. Dat wordt ook beleefd in een overvolle synagoge waar iedereen door elkaar praat. Ook dan ben je daar met God alleen. Het wordt ook beleefd in de liederen van de sjabbat.

Daar leren we de nieuwe taal die nodig is, niet alleen om een idee woorden te geven (vanwege haar spankracht en draagwijdte), ook haar materialiteit, vorm is van belang (161).

5.7. De Naam

De naam JHWH was eerst naast andere goden als eigennaam. Later wordt het de aanduiding van de persoon van de Éne, de enige. De Naam, met het woord God, de Eeuwige, is met heel de symboliek, met heel zijn uniekheid van het geheim de zekerheid. Dan is het de 'naamloze naam', waarin de naam haar zin vindt. Het gaat in het gebod niet om ethiek en moraal op zichzelf, maar het is de sterkste verbondenheid met de éne God.

5.8. De mens.

Wezenlijk is dat de mens in het beeld van God is geschapen. Dat is de waarde van het menselijke leven. Ieder mens vindt zijn 'ik' in God die de grond en het doel is van elk mens. Ik vind mijn grond en doel in God, maar mijn naaste ook. 'Der Ewige ist das Ich und Du des Menschen.' (165) Het is de summa van de Tora (Gen. 5, 1). Dat houdt in dat er eerbied moet zijn voor elk mensenleven. De mens moet ook eerbied hebben voor het eigen leven. De oneindige opgave voltrekt zich in het eindige kunnen (171)

Hier zien we hoe het boekje over het evangelie als joods document zijn plek krijgt in Baecks visie op de rol van het jodendom in de wereldgeschiedenis. Daarin hebben ook het evangelie en daarin de christenen hun rol.

Veel van wat Baeck in zijn *Wesen* stelt komen we ook weer tegen bij mensen als Buber, Rosenstock en Rosenzweig. Denk aan de these van Rosenzweig: wij zijn al bij God: de geboorte in de joodse traditie wil zeggen dat de jood bij zijn geboorte al in die alternatieve, kritische traditie (in de wereld van de volken) zit.

6. Enige vragen

Het lijkt mij ongepast om het werk van Leo Baeck aan de christelijke systematisch-theologische analyse te onderwerpen. Of bijbels-theologisch aan de tand te voelen. Er zijn wel vragen te stellen bij de criteria die Baeck hanteert om lagen in het evangelie te ontdekken en die af te pellen tot je een zuiver joods evangelie overhoudt. Wat we vandaag mee hebben gekregen is dat we in Leo Baeck een man ontmoeten die met hartstocht en met inzet van zijn wetenschappelijke kwaliteiten verbinding heeft gezocht met het christendom, en die niet schuwde de evangeliën ernstig te nemen. In de twintigste eeuw is dat verder gegaan, vooral in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw. Nog steeds zijn er joden die zich bezig houden met het Nieuwe Testament en de persoon van Jezus. Als ik goed zie is de tijd van de 'Heimholung Jesu' wel voorbij. Maar Leo Baeck is voor mij een schoolvoorbeeld uit de eerste helft van de 20ste eeuw dat het niet waar is wat vaak wordt beweerd, namelijk dat joden

en christenen verschillende godsdiensten zijn en eigen wegen gescheiden gingen.²⁰ Veelmeer is er voor te zeggen met Adam Becker en Anette Reed te benadrukken dat de wegen van joden en christenen nooit gescheiden zijn geweest.²¹ Dwars door alle vijandschap en verdachtmaking heen zijn er steeds mensen geweest die hebben gezocht naar verbinding. Dat gebeurde ook op basis van een gemeenschappelijke oorsprong: Gods weg met Israël, zoals Tenakh daarover spreekt. Baeck deed dat vanuit zijn diepe peiling van de samenhang tussen het wezen van God in barmhartigheid, toorn, vrede en gerechtigheid. Hoeveel vragen ik ook overhoud, en ik vooral van Miskotte heb mogen leren, om de verbondsverhouding met hem simpelweg met het woord correlatie te typeren (en weg te zetten) gaat lang niet altijd op, en zeker niet bij Baeck.

1. Wat is voor Baeck een midrasj als het evangelie volgens hem een midrasj is? Is de midrasj niet een element in het geheel van Baecks visie op de wereldgeschiedenis en de rol van de joden daarin?
2. Hoe is de these van Baeck ingebed in zijn visie op de joodse traditie met de bijbel als basis?
3. Hoe verhouden zich precies openbaring van JHWH en de interpretatie van mensen?
4. Een belangwekkende vraag lijkt mij: hoe zag Baeck nu precies het joodse van Jezus? Lag dat in het aards-historische? Ongetwijfeld werken hier Tenakh en de joodse traditie door. Maar is het ook niet (een beetje?) de historicistische filosofie van Wilhelm Dilthey? Of zijn er bij Dilthey joodse / bijbelse invloeden te ontwaren? Zeker is dat bij Baecks waardering van het evangelie joodse trekken zijn te ontdekken die teruggaan op wezenlijke elementen in Tenakh (schepping, Gods handelen in uittocht en verbondssluiting)

Het is duidelijk dat Leo Baeck de termen niet vanuit academisch omliggende en beperkte betekenissen hanteert, maar ze plaatst binnen het omvattende kader van Gods geschiedenis met Israël en de volken.

²⁰ Vorig jaar nog door liberale theologen als Jan Offringa en Wouter Slob. Offringa deed dat in een geruchtmakend artikel in Trouw van 14 september 2018. Slob op de studiedag die de Protestantse Raad voor de verhouding Kerk & Israël organiseerde aan de VU.

²¹ Adam H. Becker and Anette Yoshiko Reed, *The ways that never parted. Jews and Christians in the Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Minneapolis 2007, cf. F.J.E. Boddens Hosang, *Establishing Boundaries. Christian-Jewish Relations in Early Council Texts and the writings of the Church Fathers*, Enschede 2008, en Edward Kessler, *Jewish-Christian Relations*, Cambridge University Press 2010. Van bijzondere betekenis is ook het oeuvre van R. Boon, zie diens *Hebreeuws Reveil. Wat bracht christen-theologen rond 1500 in de leerschool der rabbijnen?* Kampen 1983.

Literatuur:

1. Van Leo Baeck

Rabbijn Leo Baeck, *Het evangelie is joods!* Vertaald door Pieter Oussoren, ingeleid door Hans Schraevesande, Vugt 2011 (vertaling van *Das Evangelium als Urkunde der jüdischen Glaubensgeschichte*, 1938)

Leo Back, *Das Wesen des Judentums*, Wiesbaden o.J.⁶

Leo Baeck, *The Pharisees and other essays*, Introduction by Krister Stendahl, New York 1966² (1947)

Leo Baeck, *Judaism and Christianity*, Translated and Introduced by Walter Kaufman, A Temple Book, Atheneum 1970,² (1958) New York

Zie ook het literatuur overzicht van Hans Schraevesande in *Het evangelie is joods*, 25

2. Met betrekking tot Leo Baeck

A. von Harnack, *Das Wesen des Christentums*, Sechzehn Vorlesungen vor Studierenden aller Fakultäten im Wintersemester 1899/1900 an der Universität Berlin gehalten, Leipzig 1920⁴ (1900)

K.H. Miskotte, *Het wezen der Joodsche religie*. Bijdrage tot de kennis van het Joodsche geestesleven in deze tijd, Amsterdam 1933